

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'04'367.625

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-1-23>

Тетяна БИЧКОВА,
orcid.org/0000-0002-3060-4150
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна) *t.bychkova@chnu.edu.ua*

ЖИВОМОВНІ ТА ТРАДИЦІЙНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ ХІТАРСЬКОГО РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА І ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Стаття присвячена аналізу особливостей дієслівної словозміни в мові Хітарського рукописного збірника I пол. XVIII ст. Здійснено спробу з'ясувати ступінь вияву живомовних та традиційних книжних явищ, засвідчених зокрема в інфінітиві, формах теперішнього і майбутнього часів, а також у формах наказового та умовного способів. Взято до уваги не лише власне морфологічні ознаки, а й фонетичні процеси, характерні для системи дієслівної словозміни.

З'ясовано, що попри перевагу інфінітива на *-ти*, у пам'ятці вживається й архаїчний суфікс *-чи*, який є однією з морфологічних рис південно-західних говорів, зокрема бойківського. Форми теперішнього та простого майбутнього часу загалом відображають загальноукраїнські тенденції розвитку дієслівної парадигми: закінчення *-у / -ю* (1 ос. одн.), *-ш (< -шь)* (2 ос. одн.). У своєму архаїчному вигляді виступають лише окремі атематичні дієслова. І тільки у 1 ос. мн., де переважають закінчення *-ме та -м*, прослідковується виразна діалектна специфіка. Окремо у парадигмі теперішнього часу проаналізовано словозміну дієслова *быти* та зроблено припущення про те, що окремі форми могли постати під впливом польської мови. У наказовому способі відзначено риси, властиві українській загальнонародній мові: закінчення *-и* або його редуція (1 ос. одн.), *-те* (2 ос. мн.), наявність аналітичних конструкцій з часткою *нехай* (3 ос. одн., мн.). Явища діалектного мовлення засвідчено у формах 1 ос. мн., які у пам'ятці виступають переважно із закінченням *-ме*. У творенні парадигми умовного способу виявлено переважний вплив загальнонародної мовної стихії (аналітичні конструкції з часткою *би*), явища діалектного характеру (наявність притаманних багатьом південно-західним говорам часток *бымь, бесь / бись*), а також незначний вплив книжної писемної традиції (архаїчна форма аориста *быхъ*). З-поміж фонетичних особливостей дієслівної системи Хітарський рукопис репрезентує наслідки праслов'янської асиміляції у сполученні «приголосо́ний + *ј*» (1 ос. одн. теп. / майб. ч.); наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних (2 ос. одн. наказового способу); діалектне явище випадання звуків у середині або в кінці слова; тверду вимову кінцевого *-т* (3 ос. одн. теп. / майб. ч.). Зроблено висновок про перевагу у системі дієслівної парадигми Хітарського рукописного збірника живомовних рис, як загальноукраїнських, так і діалектних.

Ключові слова: загальнонародна мова, діалектний вплив, бойківський говір, дієслівна парадигма, архаїчні форми, фонетичні явища.

Tetiana BYCHKOVA,
orcid.org/0000-0002-3060-4150
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of History and Culture of the Ukrainian Language
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine) *t.bychkova@chnu.edu.ua*

COLLOQUIAL AND TRADITIONAL PHENOMENA IN THE SYSTEM OF VERB CONJUGATION IN THE KHITAR MANUSCRIPT COLLECTION OF THE EARLY 18TH CENTURY

The article is dedicated to the analysis of the features of verb conjugation in the language of the Khitar manuscript collection of the early 18th century. An attempt has been made to establish the degree of manifestation of colloquial and traditional bookish phenomena, namely those evidenced in the infinitive, present and future tense forms, and in the forms of the imperative and subjunctive mood. Not only morphological features, but also phonetic processes characteristic of the system of verb conjugation have been taken into account.

It has been established that despite the preference for the infinitive ending in -mu, the archaic suffix -cu is also used in the text, which is one of the morphological features of the South-Western dialects, in particular that of Boykos. The present and future simple tense forms generally reflect all-Ukrainian trends in the development of the verb paradigm: the ending -y / -ю (1st p. sg.), -u (< -уь) (2nd p. sg.). Only certain athematic verbs appear in their archaic form. Distinct dialectal specificity is only observed in the 1st p. pl. where the endings -ме and -м predominate. Conjugation of the verb быти has been separately analyzed in the paradigm of the present tense and an assumption has been made that certain forms may have appeared under the influence of the Polish language. In the imperative mood, the nationwide language features are noted: the ending -u or its reduction (1st p. sg.), -ме (2nd p. pl.), the presence of analytical constructions with the particle нехай (3rd p. sg. and pl.). Dialectal phenomena are attested in the forms of the 1st p. pl., which in the text mainly appear with the ending -ме. In the formation of the subjunctive mood paradigm, the following has been noted: the dominant influence of the nationwide language (analytical constructions with the particle бу), dialectal phenomena (the presence of the particles бымъ, бесь / бись inherent in many South-Western dialects), as well as a minor influence of the bookish written tradition (the archaic form of the aorist быхъ). Among the phonetic features of the verb system, the Khitar manuscript represents the consequences of the Proto-Slavic assimilation in the combination of «consonant + j» (1st p. sg. pr. / future); consequences of the II transitory palatalization of back-lingual consonants (2nd p. sg. imp. mood); the dialectal phenomenon of sound omission in the middle or at the end of a word; hard pronunciation of the final -m (3rd p. sg. pr. / future).

A conclusion has been made about the dominance of colloquial features, both all-Ukrainian and dialectal, in the verb paradigm of the Khitar manuscript collection.

Key words: nationwide language, dialectal influence, Boykos dialect, verb paradigm, archaic forms, phonetic phenomena.

Постановка проблеми. Писемні пам'ятки, як рукописні, так і стародруки, є цінним джерелом дослідження історії становлення і розвитку граматичної системи української мови. Особливо важливими у цьому аспекті є пам'ятки XVIII ст., які засвідчували руйнування старої книжно-писемної традиції і натомість все більший вплив живомовної стихії. Одним із таких джерел, яке яскраво відображає зазначені процеси, зокрема у системі дієслівної словозміни, є Хітарський рукопис I пол. XVIII ст., малодосліджений з лінгвістичного погляду збірник легенд, який знайшов В. Гнатюк 1895 р. у с. Хітар колишнього Стрийського повіту. 1897 р. науковець його опублікував у Записках НТШ.

Аналіз досліджень. Історичний аспект у дослідженні дієслова завжди привертав увагу мовознавців. Тут варто згадати праці В. Русанівського «Структура українського дієслова» (1971) та Г. Півторака «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах» (1974). З-поміж студій останніх двох десятиліть відзначимо зокрема такі: залучивши великий корпус писемних пам'яток XI–XVIII ст., Л. Марчило з'ясувала історію форм майбутнього часу в українській мові, а також дослідила часові форми дієслова у «Волинських грамотах XVI ст.»; Н. Примушко проаналізувала форми наказового способу дієслова в пам'ятках XVII–XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини; на матеріалі учительних Євангелій Х. Макович дослідила дієслівні форми теперішнього часу в карпатських говірках XVI–XVII ст.; О. Заневич здійснила опис перехідних дієслів, зафіксованих у пам'ятках XVI–XVII ст. Проте дієслівні форми, засвідчені у Хітарському рукописному збірнику,

ще не досліджувалися, хоча В. Гнатюк свого часу звернув увагу на живомовну основу, зокрема на вплив бойківських говірок на дієслівну систему пам'ятки, зазначивши, що «книжка писана між Бойками, про се свідчать деякі слова, лиш між ними уживані і форми, особливо дієслова» (Гнатюк, Франко, 1896: 9).

Мета статті – проаналізувати особливості дієслівної словозміни в мові Хітарського рукопису I пол. XVIII ст., з'ясувати ступінь вияву живомовних та традиційних книжних явищ, засвідчених в інфінітиві, формах теперішнього і майбутнього часів, а також наказового та умовного способів.

Виклад основного матеріалу. Форми **інфінітива** у Хітарському збірнику послідовно вживаються з усталеним в українській літературній мові та більшості говорів суфіксом **-ти**, напр.: *свое здоровья заховати* (Гнатюк, 1897: 4); *почнуть его вѣщовати* (Гнатюк, 1897: 7); *переночовати у той пустой церкви* (Гнатюк, 1897: 10); *стал ся ему радовати и лащити* (Гнатюк, 1897: 26); *треба постити, робити, не спати, поклонь бити, по разу на день бсти, набожне жити, плакати, завше смутному быты, не много бесѣдовати* (Гнатюк, 1897: 28) тощо. Проте в дієсловах з давньою основою на задньоязиковий приголосний фіксуємо зміну праслов'янських звукосполучень *gt, *kt на [ч], як-от: *и хотѣли его тамъ уверечи* (Гнатюк, 1897: 10); *повельвъ Богъ мощно слонцу печи* (Гнатюк, 1897: 20); *ему нічь не смѣть речи* (Гнатюк, 1897: 33). Це явище є однією з рис багатьох південно-західних говорів, зокрема й бойківських (Радевич-Винницький, 2004). Окрім того, дієслово **уверечи** (Гнатюк, 1897: 10) репрезентує повноголосся як ще одну бойківську говіркову

особливість інфінітива, на яку свого часу вказував В. Гнатюк, зазначаючи, що «бойківський говір любить дуже послугувати ся такими повноголосними формами (особливо в inf. дієслів), які в інших говорах і в літературній мові не вживаються, прим. *терети, ўмерети, подерети, перети* – намісь *терти, ўмерти, подерти, перти*» (Гнатюк, 1902: 2).

Форми теперішнього та простого майбутнього часу у I ос. одн. відображають загальноукраїнські тенденції розвитку дієслівної парадигми – закінчення *-у / -ю* в дієсловах колишніх I, II, III, IV класів, напр.: *я тебе поведу* (Гнатюк, 1897: 5); *А я оттоль не поїду* (Гнатюк, 1897: 10); *поверну ся знову на своє дьло перше* (Гнатюк, 1897: 28); *дякую ти за такую вашу любовь* (Гнатюк, 1897: 7); *не потребую я нікогда жадной гостыны* (Гнатюк, 1897: 17); *Желаю из вами ту быти в манастири* (Гнатюк, 1897: 28); *и покаю ся* (Гнатюк, 1897: 17). І лише атематичні дієслова *вѣдѣти* і *дати* виступають у своїй архаїчній формі, щоправда із твердим кінцевим приголосним: *А то вѣмь, иж ты есть чортъ, не попь* (Гнатюк, 1897: 11); *Пань моя, еше ти повѣм слово* (Гнатюк, 1897: 17); *...ти дамь оу тембе* (Гнатюк, 1897: 12).

Аналізований матеріал послідовно засвідчує у I ос. одн. наслідки праслов'янської асиміляції у сполученні «приголосний + j»: *Прошу тя, брате* (с. 4); *я с тобовь болше жити не хочу* (Гнатюк, 1897: 12); *ту ся мушу под твою острою косу нахилити* (Гнатюк, 1897: 18); *хочу быти калугорем* (Гнатюк, 1897: 28); *вижу злий духъ* (Гнатюк, 1897: 33); *серпом перерѣжу ти горло* (Гнатюк, 1897: 15); *розпоряжу двор свой и челяд* (Гнатюк, 1897: 17); *отворю* (Гнатюк, 1897: 30); *а я вамъ еше потерплю ему мало* (Гнатюк, 1897: 33).

Типовою для форм II ос. одн. є флексія *-ш* (< *-шь*), що на письмі, як правило, позначається буквосполученням *шь* або, рідше, *ш*, засвідчуючи загальноукраїнську тверду вимову шиплячого, напр.: *если ты хочешь свое здоровья захвати* (Гнатюк, 1897: 4); *що се ты говоришь?* (Гнатюк, 1897: 5); *еднотимусишь до мене пана своего перше поклонити за доброе здоровья* (Гнатюк, 1897: 7); *що ту чинишь* (Гнатюк, 1897: 10); *що ту робишь у той пустой церкви русской?* (Гнатюк, 1897: 12); *то силу великую масишь* (Гнатюк, 1897: 16); *або горло свое утратишь* (Гнатюк, 1897: 7); *утькай борзо, бо згоришь* (Гнатюк, 1897: 11); *а не вѣдаеш, ци пѣдешь отол'* (Гнатюк, 1897: 22). Проте загалом для бойківських говірок, на території поширення яких був створений збірник, характерною є м'якість шиплячих. Можемо припустити, що ді-

лектну вимову закінчення відображають дієслівні форми з кінцевим буквосполученням *шь*, як-от: *що ту чинишь у той пустой церкви...* (Гнатюк, 1897: 12); *якъ ты мене видишь некрасную* (Гнатюк, 1897: 14); *Я естемь смерть, которой ты ... шукаєшь* (Гнатюк, 1897: 14); *неправду мовишь* (Гнатюк, 1897: 15); *самъ себе погубишь* (Гнатюк, 1897: 11); *Тоєю палицею побѣдишь враги* (Гнатюк, 1897: 38).

І лише кілька дієслів з архаїчним закінченням *-ши* свідчать про незначний вплив книжної традиції: *почто тоє глаголеши на скорбь мнѣ?* (Гнатюк, 1897: 29); *Слава тебѣ Христе Боже, ижъ хочеш всѣм' спасти ся* (Гнатюк, 1897: 31); *Будеши нѣмь до пятихъ днѣй* (Гнатюк, 1897: 29).

З-поміж діалектних особливостей, зафіксованих у формах II ос. одн., варто відзначити яскраву рису бойківських говірок – випадання звука (звуків) у середині (синкопа) або в кінці (апокопа) слова. Явище синкопи спостерігаємо у дієсловах колишнього III класу, у яких втрачається інтервокальний [j], що, відповідно, спричинює стягнення голосних: *А що теперь гадашь из своимъ немоцным' рицтерством* (Гнатюк, 1897: 16); *Щож ты тепер гадашь, шаленый хлопе?* (Гнатюк, 1897: 24). Одним прикладом засвідчуємо втрату кінцевої сполуки *-еш* у формі II ос. одн. дієслова *хотѣти*: *Если хочъ здоровья свое захвати...* (Гнатюк, 1897: 7).

Зафіксовані у Хітарському рукописі форми III ос. одн. характеризуються флексією *-ть* для дієслів колишнього IV класу, напр.: *И мыслить самъ собѣ* (Гнатюк, 1897: 4); *А кроль мовчить* (Гнатюк, 1897: 5); *увѣдѣли, ано ся свѣтитъ у покой его* (Гнатюк, 1897: 5); *що то ся чинить* (Гнатюк, 1897: 6); *и смотритъ по всѣхъ людей товариша своего* (Гнатюк, 1897: 6); *простый хлопе зо мнов' ходитъ* (Гнатюк, 1897: 6); *стойтъ у воротъ передъ мѣстомъ* (Гнатюк, 1897: 10); *А то ся мѣсто имило и горитъ mocno* (Гнатюк, 1897: 11). З одного боку, написання після *т* літери *ь* були досить поширеними у пам'ятках XVI–XVIII ст. (Бевзенко, 1960: 279–280), з іншого, – можуть вказувати на тверду вимову приголосного [т], характерну для багатьох південно-західних говірок.

Дієслова, що належали до I–III класів, у досліджуваній пам'ятці мають паралельні форми – архаїчні із закінченням *-ть* (*-тъ, -т', -т*), як-от: *неможет' спати* (Гнатюк, 1897: 4); *людей дретъ и кроля не бойтъ* (Гнатюк, 1897: 5); *и станеть слухати* (Гнатюк, 1897: 5); *Але то иначе й не можетъ быти* (Гнатюк, 1897: 7); *и хочет нас из' юдити* (Гнатюк, 1897: 23); *прозрѣла, и говоритъ и чуєтъ* (Гнатюк, 1897: 31); *онъ выпивши, умретъ*

(Гнатюк, 1897: 5); *зазоветь до себе на гостину* (Гнатюк, 1897: 6); *Не поможет ти рыцарская зброя* (Гнатюк, 1897: 16); а також ті, які засвідчують загальноукраїнську особливість дієслів І дієвідміни – відпадання кінцевого *-ть*, напр.: *маршалокъ хоче кроля запросити на гостину* (Гнатюк, 1897: 5); *Тутъ ему рече товаришь* (Гнатюк, 1897: 6); *не знає, що чиніти* (Гнатюк, 1897: 21); *а кающихъ ся знову приймає* (Гнатюк, 1897: 25); *юж и на замокъ огенъ втече* (Гнатюк, 1897: 11); *ему ся тамъ стане и умре* (Гнатюк, 1897: 23); *дондеже ти смерть приде* (Гнатюк, 1897: 29).

Деякі дієслова колишнього III класу у III ос. одн., як і в II ос. одн., зазнали властивого бойківським говіркам стягнення голосних після втрати інтервокального [j], напр.: *который грѣшныхъ каре* (Гнатюк, 1897: 25); *Богъ тя скаре!* (Гнатюк, 1897: 23) (замість [(с)карає]).

Атематичне дієслово *дати* у формі майбутнього часу теж зберігає закінчення *-т*, напр.: *дасть тобѣ чашу золотую перишу* (Гнатюк, 1897: 6); *дасть намъ Богъ опять маетокъ* (Гнатюк, 1897: 12). У вживанні цього дієслова в Хітарському збірнику спостерігаємо одну зі специфічних фонетичних особливостей бойківського говору – асимілятивну зміну [с'т'] > [с'ц']: *и даци' ми сукнѣ и коня дойти на столицю* (Гнатюк, 1897: 22).

У I ос. мн. відзначаємо перевагу діалектного закінчення *-ме*, напр.: *Що маєме чинити, товаришу?* (Гнатюк, 1897: 5); *Идеме, пане, до святого Ан'тония* (Гнатюк, 1897: 9); *Волиме го прияти* (Гнатюк, 1897: 28); *пят' дній як из собою ходиме у товариствѣ* (Гнатюк, 1897: 33); *мы тамъ ся здобудеме добре* (Гнатюк, 1897: 5); *хиба ся тамъ спознаєме* (Гнатюк, 1897: 5); *й коли будеме завтра оу костелѣ* (Гнатюк, 1897: 5); *и погубиме чернічки и скарбѣ ихъ побереме, бо иначе не учинеме ніч* (Гнатюк, 1897: 30).

Паралельно фіксуємо форми на *-мѣ (-м, -м')*, як-от: *А того мы шаленіка яко живи не знаємѣ* (Гнатюк, 1897: 24); *а ми не знаємѣ, коли онъ пойшовѣ* (Гнатюк, 1897: 26); *ми завше тебе слушаем'* (Гнатюк, 1897: 29); *дякуем ти* (Гнатюк, 1897: 33); *васъ самыхъ погубимѣ и добро ваше поберемѣ* (Гнатюк, 1897: 28). Припускаємо, що це закінчення могло постати у пам'ятці під впливом наддністрянських говорів, що межують із бойківськими і в яких поряд із флексією *-мо* вживається *-м* (визем, кажем, мочим, ходим тощо) (Бевзенко, 1980: 135). І лише в поодиноких прикладах представлено закінчення *-мо*: *и сынов маємо, а ты мя ид кому ровняєшь?* (Гнатюк, 1897: 23).

Засвідчені у Хітарському збірнику форми II і III ос. мн. демонструють цілковиту тотожність із формами загальнонародної мови, напр.: *где идете?* (Гнатюк, 1897: 9); *...то и вы сами знаете* (Гнатюк, 1897: 30); *Вы мене маєте за святого отця* (Гнатюк, 1897: 31); *монастырь, в котором то живутъ чер'ницѣ* (Гнатюк, 1897: 30); *и кладутъ на голову цесареву коруну царскую* (Гнатюк, 1897: 25); *берутъ великий пожди* (Гнатюк, 1897: 34); *тилко твои кости до дому принесутъ* (Гнатюк, 1897: 16); *и онѣ ми отворятъ сами ворота монастырские* (Гнатюк, 1897: 30).

У Хітарському рукописі доволі різноманітними є особові форми теперішнього часу від дієслова *бути*, тому звернемо на них окрему увагу. У I ос. одн., очевидно, під впливом польської мови найчастіше вживається *єстем* (*єстемѣ, єстемѣ, єстем'*): *я єстемѣ злодѣй* (Гнатюк, 1897: 4); *Я єстемѣ смерть, которой ты кличешъ и шукаєшь* (Гнатюк, 1897: 14); *Я єстемѣ цесарь Ювиян'* (Гнатюк, 1897: 21); *ябо єстемѣ аггель божий* (Гнатюк, 1897: 27); *Єстемѣ Давидъ разбойник* (Гнатюк, 1897: 28); *Я єстем аггель хранитель души и тѣла твоего* (Гнатюк, 1897: 33). Рідше виступає архаїчна форма *єсмѣ* (< *єсмѣ*): *Я єсмѣ аггель* (Гнатюк, 1897: 13); *я єсмѣ цесарь вашъ Ювиянѣ* (Гнатюк, 1897: 22) та *єст*, що постала під впливом III ос. одн.: *Я єст твой товаришь'* (Гнатюк, 1897: 6); *Не єст я духъ нечистый* (Гнатюк, 1897: 22).

Натомість у II ос. одн. *єст* (*єстѣ*) переважає: *Хто ты єст?* (Гнатюк, 1897: 4); *Ты єст мой вѣрный приятѣль* (Гнатюк, 1897: 6); *А то вѣмѣ, иж ты єстѣ чортѣ, не поѣ* (Гнатюк, 1897: 11); *Не єст ты челоуѣкъ* (Гнатюк, 1897: 22). Водночас спостерігаємо й уживання рефлексів давньої, питомої форми *єси*, – *єси* і *єсь*, – які загалом властиві карпатським говорам, напр.: *Не ан'гель ты єси* (Гнатюк, 1897: 13); *и сам' єси голый якъ бубень* (Гнатюк, 1897: 22); *Хто ты єси* (Гнатюк, 1897: 24); *Ище болше не є вѣд години, якъ єс' ту* (Гнатюк, 1897: 13); *але ты єсь шатанѣ* (Гнатюк, 1897: 22). Зрідка у II ос. вживається полонізм: *ты єстєсь сильная* (Гнатюк, 1897: 17).

У III ос. одн. традиційно переважає давня форма *єст* (*єстѣ, єстѣ*), напр.: *онѣ єстѣ намѣ добрый* (Гнатюк, 1897: 5); *Єстѣ, пане, оу твоємѣ мѣстѣ єдина церковь залишена* (Гнатюк, 1897: 10); *Єст оу мене на тебе булатный мѣч* (Гнатюк, 1897: 15); *єст єще у мене єдино княжа* (Гнатюк, 1897: 22); *Наше бо житие тяжкое єст* (Гнатюк, 1897: 28); *то єстѣ дияволь* (Гнатюк, 1897: 32); *Єстѣ ли то правда?* (Гнатюк, 1897: 37). Переважна більшість наведених при-

кладів засвідчує, очевидно, тверду вимову кінцевого [т] як характерну рису південно-західного наріччя.

Попри перевагу у тексті рукопису архаїчного дієслова *єсть* (*єсть*), кілька прикладів відображають і загальнонародну форму *є*, напр.: *Ище болше не є вѣд години, якъ єс'ту* (Гнатюк, 1897: 13); *Юж є слонце над запад, день ся южъ твой коротаєт* (Гнатюк, 1897: 16).

Прикладів словозміни дієслова *бити* у множині засвідчено небагато. Так, у I ос. мн. вживається полонізм *єстесмо*: *ми єстесмо дружина твоя* (Гнатюк, 1897: 31); у II ос. – архаїчна форма *єсте*: *що єсте за люде?* (Гнатюк, 1897: 9); *але ви єсте человекѣци лукавие, хитваніє, несправедливие* (Гнатюк, 1897: 17); *Оба єсте еднакъ* (Гнатюк, 1897: 26), яка є характерною рисою низки південно-західних говорів, зокрема карпатських (Бевзенко, 1960: 288). У III ос. мн. зафіксовано лексему *суть*: *а в мене єще суть конѣ* (Гнатюк, 1897: 10); *бо то суть самого Христа божого слова* (Гнатюк, 1897: 37). Ця архаїчна форма теж є рисою бойківського говору, на що, зокрема, вказав Я. Радевич-Винницький, наводячи такий приклад: *Ци сут корови?* «чи є корови?» (Радевич-Винницький, 2004).

Хітарський рукопис яскраво репрезентує форми **наказового способу**. Найбільшою кількістю формовживань представлена II ос. однини. Зафіксовані приклади здебільшого відображають рефлекс давнього закінчення *-и* у наголошеній позиції, що властиво українській загальнонародній мові, напр.: *Прийди ты, брате, до костела* (Гнатюк, 1897: 5); *Проси Господа Бог* (Гнатюк, 1897: 13); *Коси ты своєю косою по пустомъ полю траву; три ты своєю пилою гнілоє колода; жні ти своим' серпом жаливу; сѣчи ты своим мечом хацу...* (Гнатюк, 1897: 15); *Не чини из мене смѣхъ* (Гнатюк, 1897: 23); *Моли ся, пане мой, Богу* (Гнатюк, 1897: 25); *Пожди мало, я иду ко гумену* (Гнатюк, 1897: 28); *Возми, рече, собѣ той погар* (Гнатюк, 1897: 33).

Проте засвідчуємо і приклад втрати кінцевого наголошеного *-и*. Так, поряд із панівною у пам'ятці формою *иди* (*иди до замку* (Гнатюк, 1897: 10); *а ты собѣ иди там пречъ от мене до дябла* (Гнатюк, 1897: 10); *иди оттоль* (Гнатюк, 1897: 12); *иди собѣ инде от насъ* (Гнатюк, 1897: 28); *а ты иди до своєї келии* (Гнатюк, 1897: 35) тощо) фіксуємо *идѣ*: *Идѣ собѣ пречъ от мене* (Гнатюк, 1897: 12). Така особливість загалом характерна для карпатської групи говорів. Подібні утворення у лемківських говорах С. Бевзенко пояснював усталеним наголосом на передостанньому складі, що спричинило редукцію кінцевого *-и* (Бевзенко,

1960: 333). У бойківських говорах тенденція до усичення одного або кількох кінцевих приголосних поширена не лише у дієсловах, а й в інших частинах мови.

У ненаголошеній позиції *-и* редукувався (після голосного змінився на [і] нескладовий): *Станѣ под стѣну* (Гнатюк, 1897: 5); *цѣт' ты, малпо, не плачь* (Гнатюк, 1897: 12); *Оуважѣ теде, человекѣче* (Гнатюк, 1897: 13); *Изгинѣ шатане, душе нечистый* (Гнатюк, 1897: 22); *Вѣрми, отче* (Гнатюк, 1897: 28), а також: *Не дай ми то Боже!* (Гнатюк, 1897: 5); *не бой ся, товаришу милый!* (Гнатюк, 1897: 6); *Юж ты на тоє ничѣ не гадай* (Гнатюк, 1897: 7); *А ты переночуй в ней сию ночь* (Гнатюк, 1897: 10); *утѣкай борзо, бо згоршишь* (Гнатюк, 1897: 11); *копай ты своим' рыскалем глину; замѣтай ты своєю мѣтлою на дорозѣ порохи* (Гнатюк, 1897: 15); *Послухай, человекѣче, що ти буду повѣдати* (Гнатюк, 1897: 16) тощо. І тільки у кількох прикладах виступає книжно-традиційне написання з *-и* у ненаголошеній позиції: *Слыши ты, хлопе шаленый!* (Гнатюк, 1897: 21); *Буди со миром, моли ся Богу!* (Гнатюк, 1897: 29).

У формах II ос. одн. Хітарський рукопис репрезентує і морфологічні явища. Одні з них є даниною книжній традиції, як, наприклад чергування [к] – [ц'], що є наслідком II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних: *А ты, попе, ирци* (Гнатюк, 1897: 11); *не помози Боже нашим ворогомъ* (Гнатюк, 1897: 37). Інші явища розглядаємо як результат впливу діалектного мовлення. Так, зокрема, атематичне дієслово *вѣдѣти* у пам'ятці вживається у двох варіантах: 1) за аналогією до тематичного дієслова *вѣдати*: *Повѣдай, що маєшь повѣдати* (Гнатюк, 1897: 16) та 2) у формі *повѣж*: *Повѣж моя наймилѣшая* (Гнатюк, 1897: 23); *повѣж ми, що то за такая ласка божая* (Гнатюк, 1897: 34), яка, з одного боку, може відображати давню особливість словозміни архаїчних дієслів, а з іншого, – репрезентувати одну із рис карпатських говорів.

I ос. множини відображає цілковиту перевагу діалектних форм на *-ме* незалежно від наявності або відсутності суфікса *-і-* (орф. *ѣ*), як-от: *буд'ме собѣ товаришиѣ* (Гнатюк, 1897: 4); *Ходѣме мы до кролевского замку* (Гнатюк, 1897: 5); *идѣме до дому* (Гнатюк, 1897: 21); *Не лишайме ми шаленого хлопа на дорозѣ под ногами* (Гнатюк, 1897: 24); *Устанме, а выйдѣм на дворѣ, увидѣмъ, що то ся чинїт'* (Гнатюк, 1897: 26). Водночас давнє закінчення *-мѣ*, а також *-мо*, яке, як припускають, розвинулося за аналогією до форм теперішнього часу, трапляються зрідка, а їх вживання у пам'ятці обумовлене суфіксальним *-і-*

(орф. **ѣ**), напр.: *Не лишайме ми шаленого хлопа на дорозѣ..., але верзьмь его оу знои...* (Гнатюк, 1897: 24); *Устанме, а выйдѣм на дворѣ, увидѣмь, що то ся чинїт'* (Гнатюк, 1897: 26); *поберьмо ся* (Гнатюк, 1897: 17).

У II ос. мн. панівним є давнє закінчення **-те**, як у тематичних, так і архаїчних дієсловах. Уживання цієї флексії не залежить від редукції суфікса **-і-** (орф. **ѣ**) або його наявності, напр.: *дайте ми покуй, хлопи* (Гнатюк, 1897: 11); *Станте ви ту* (Гнатюк, 1897: 20); *Повѣжете панови своєму* (Гнатюк, 1897: 21); *тото слухайте* (Гнатюк, 1897: 27), а також: *Идѣте хлопы, гонѣте людей и гасѣте мѣсто и замку стерезѣте* (Гнатюк, 1897: 11); *вѣрне єму служѣте* (Гнатюк, 1897: 27). Лише в одному прикладі із суфіксальним **-і-** засвідчуємо флексію **-т**, яку можемо вважати рисою південно-західних говорів: *Пустьт мя, я естем' Ювиян', цесар* (Гнатюк, 1897: 22).

І і III ос. однини (дієслова у III ос. множини не зафіксовані) в аналізованому збірнику виражені аналітичними конструкціями з часткою **нехай** та формами теперішнього або майбутнього часу, як-от: *нехай ся с тобою навеселю и нехай дома оумру* (Гнатюк, 1897: 17); *нехай и я многогрѣшный спасу ся* (Гнатюк, 1897: 31); *Нехай и я буду брать вашь* (Гнатюк, 1897: 31); *нехай то поживе* (Гнатюк, 1897: 7); *а дяблови нехай буде у зубы горячий камѣн'...* (Гнатюк, 1897: 12). При цьому, і в уживанні аналітичних форм спостерігаємо певний вплив бойківського говору. Зокрема, фіксуємо приклад *нягай мя возме на тамтотъ свѣтъ* (Гнатюк, 1897: 13). У подібному звуковому оформленні (**нягай**) частка наказового способу представлена у «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича (Онишкевич, 1984: 495).

Хітарський рукописний збірник I пол. XVIII ст. репрезентує кілька варіантів вираження **умовного способу**. Найпоширенішим є поєднання дієслівних форм минулого часу (за походженням – активних дієприкметників на **-ль**, **-ла**, **-ло**) або інфінітива з часткою **би**, яка історично є аористою формою II–III ос. одн. дієслова **быти**, напр.: *где бы мавь що украсти* (Гнатюк, 1897: 4); *якъ бы то кролеви сприяти* (Гнатюк, 1897: 5); *Мисливъ дияволь, що бы чинити* (Гнатюк, 1897: 11); *если бы ты былъ попъ правдивый, а ты бы мя не проганявь с церкве от молитовъ, але еще бы мя благословивъ и покрѣпивъ* (Гнатюк, 1897: 11); *стрѣтивъ бы человекъ другаго и убивъ бы его с тѣсноти своей; потомъ бы и самъ на дорозѣ згинулъ; такъ бы двѣ души нагле погигло* (Гнатюк, 1897: 35).

Однак, з огляду на те, що південно-західним діалектам загалом і бойківському говору зокрема властиві аналітично-особові форми минулого часу, подібна ситуація спостерігається й у творенні умовного способу, що і відображає досліджуваний нами матеріал. Досить часто у пам'ятці засвідчуємо приклади, які демонструють творення умовного способу додаванням до частки **би** особових енклітиків, що є видозміненими (скороченими) формами колишнього допоміжного дієслова **быти**, за допомогою яких утворювався перфект. Так, у I ос. одн. вживається частка **бымь** (мь < есмь < есмь): *...то бымь оушиткимъ свѣтомъ такъ повернулъ, якъ жорнами* (Гнатюк, 1897: 16); *Кобы я потребовала собѣ мужа, то бымъ я не такового смердуха прияла* (Гнатюк, 1897: 17). II ос. одн. оформлюється за допомогою частки **бесь** / **бись** (сь < еси), напр.: *а если бесь не хотѣвь, то мой мѣчь, а твоя шия* (Гнатюк, 1897: 7); *Если бесь ся сповѣдалъ и хрестиянскои вѣры не хуливъ, я бы тебе оборонивъ отъ тыхъ муриновъ* (Гнатюк, 1897: 10); *Чи могъ бись на тоти слова из моихъ рукъ трутизну вытити и живъ быти?* (Гнатюк, 1897: 37); I ос. мн. – **бисмо** (смо < есмь): *...бисмо дознали тоєи правды* (Гнатюк, 1897: 37)

Водночас на позначення I ос. одн. фіксуємо аналітичну форму з архаїчною часткою **быхъ**, що первісно виражала I ос. одн. аориста: *...нагородивъ быхъ єму добре за єго приязн'* (Гнатюк, 1897: 6); *Та быхъ теперъ тебе чуда не могль побити?* (Гнатюк, 1897: 15). Тому такі форми можна трактувати як книжно-традиційні, хоча, з іншого боку, вони характерні і для низки карпатських говорів.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що в дієслівній системі Хітарського рукописного збірника I пол. XVIII ст. переважали живомовні явища, зокрема ті, які пізніше закріпилися і стали нормативними в граматичній системі нової української літературної мови. Водночас деякі елементи дієслівної парадигми засвідчили потужний вплив південно-західних говорів, а саме бойківського, на території поширення якого був створений рукопис. Порівняно незначна кількість архаїчних форм, зафіксованих у пам'ятці, з одного боку, може вказувати на вже досить незначний вплив книжної традиції, а з іншого, – відображати говіркові риси. До певної міри діалектні особливості були зумовлені і явищами фонетичного характеру. Перспективу подальших студій вбачаємо у всебічному аналізі граматичної системи рукописного збірника, зокрема форм минулого часу, які у цьому дослідженні не були розглянуті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевзенко С. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
3. Гнатюк В., Франко І. Інтересний збірник з с. Хітара (пов. Стрийський) (тимчасові відомости). *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1896. Т. 10. С. 7–13.
4. Гнатюк В. Легенди з Хітарського збірника (I-ої пол. XVIII в.). *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1897. Т. 16. С. 1–38.
5. Гнатюк В. До бойківського говору. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1902. Т. 48. С. 1–3.
6. Онишкевич М. Словник бойківських говірок: у 2 т. Київ, 1984. Т. 1. 496 с.
7. Радевич-Винницький Я. Бойківський говір. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2004. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36048

REFERENCES

1. Bevzenko S. (1960) Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy [Historical morphology of the Ukrainian language]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo. 416 p. [in Ukrainian].
2. Bevzenko S. (1980). Ukrainska dialektolohiia [Ukrainian dialectology]. Kyiv: Vyshcha shkola. 246 p. [In Ukrainian]
3. Hnatiuk V., Franko I. (1896) Interesnyi zbirnyk z s. Khitara (pov. Stryiskyi) (tymchasovi vidomosti) [An interesting Collection from Khitar (Stryi district) (temporary information)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka – Notes of the Shevchenko Society*. Lviv. Vol. 10. P. 7–13. [in Ukrainian].
4. Hnatiuk V. (1897) Legendy z Khitarskoho zbirnyka (I-oi pol. XVIII v.) [Legends from the Khitar Collection (1st half of the 18th century)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka – Notes of the Shevchenko Society*. Lviv. Vol. 16. P. 1–38. [in Ukrainian].
5. Hnatiuk V. (1902) Do boikivskoho hovoru [On the Boykos dialect]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka – Notes of the Shevchenko Society*. Lviv. Vol. 48. P. 1–3. [in Ukrainian].
6. Onyshkevych M. (1984). *Slovnnyk boikivskykh hovirok: u 2 t.* [Dictionary of Boykos dialect: in 2 vol.]. Kyiv. Vol. 1. 496 p. [In Ukrainian].
7. Radevych-Vynnytskyi Ya. (2004). *Boikivskyi hovir* [The Boykos dialect]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36048. [In Ukrainian].